

Արմէն Ալվազեան, Հայաստանի Պատմութեան Լուսարանումը Ամերիկեան Պատմագրութեան Մէջ (Քննական Տեսութիւն), «Արտագերս» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, 259 էջ:

Երկու տարի արդէն անցած է Արմէն Ալվազեանի գրախօսուող հատորի լոյս ընծայումէն: Անոր պարունակելիք վիճարոյց թեզերը՝ գիրքի հրատարակութենէն իսկ առաջ, մասամբ ծանօթ էին Հայաստանի սահմաններէն դուրս գտնուող հայագէտներուն եւ արդէն որոշակի հետաքրքրութիւն յառաջացուցած էին: Երջանառութեան մէջ էր – հաւանաբար հեղինակի կամքէն անկախ – Ալվազեանի անգլերէն մէկ մեքենագիր քննադատականը՝ ուղղուած ընդդէմ 1983ին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն (ԱՄՆ) մէջ լոյս տեսած Ռոնալտ Գրիգոր Միւնիի *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* (Հայեացք դէպի Արարատ. Հայաստանն արդի պատմութեան մէջ) յղուածներու ժողովածուին: Նոյն հետաքրքրութենէն զրոյցուած, տողերս գրողը՝ գիրքը 1999ի Փետրուարին Երեւանէն ստացած իրիկունն իսկ, ձեռնարկեց անոր ընթերցմանն ու այն աւարտեց նուազ քան 2A ժամուան ընթացքին:

Սպասուածին պէս, մարտաշունչ, բանավիճային ոճով շարադրուած այս աշխատութիւնը միանշանակ չընդունուեցաւ հայագէտներուն կողմէ՝ ի սփիւռս աշխարհի: Երեւանեան մամուլին մէջ ցարդ լոյս տեսած գրախօսականները գերազանցապէս անվերապահօրէն դրական են: Այս գրախօսութեան նպատակը չէ քննել թէ ինչու՝ Ալվազեանի թեզերը այսպիսի հեշտութեամբ իւրացուեցան հայաստանեան լրագրողներու եւ նոյնիսկ որոշ գիտնականներու կողմէ: Սոյն գրախօսութեան հեղինակին հասած տեղեկութեանց համաձայն, առ այսօր վերոնշեալ գովաբանական հոսքին հակադրուող հայաստանեան միակ հրատարակուած բացառութիւնը պատմաբան Կարէն Իւզրաշեանի կարծիքն է²: Այսուհանդերձ, 1999ի Սեպտեմբերին իր Երեւան կատարած միամսեայ այցելութեան ընթացքին, գրախօսողին բախտ վիճակուեցաւ սոյն գիրքին մասին բազմիցս առանձնակի գրուցել Երեւանի հանրայայտ գիտական հիմնարկներու շարք մը թէ՛ աւագ եւ թէ՛ համեմատաբար երիտասարդ աշխատակիցներու հետ: Այս խօսակցութեանց ընթացքին պարզուեցաւ թէ հայրենի արհեստավարժ հայագէտներն այնքան ալ իսանդալատ չէին գրախօսուող աշխատութեամբ որքան խորհիլ կու տար վերոյիշեալ գրախօսականներուն միակողմ ուղղուածութիւնը³:

Մինչ այդ, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի խմբագրութիւնն արդէն ծրագրած էր նոյնպէս անդրադառնալ այս աշխատութեան: Ան խնդրած էր գիրքին մէջ մէկ բարձր գնահատականի արժանացած եւ մէկ խստօրէն քննադատուած ամերիկահայ հայագէտներէ, որ իրենց գրաւոր կարծիքը յայտնեն Ալվազեանի երկասիրութեան մասին: Ընդառաջում գտնելու պարագային, երկու գրախօսականները զուգահեռաբար լոյս պիտի տեսնէին ՀՀՀի ԺԹ հատորին մէջ (1999): Սակայն, կարճ ժամանակ ետք պարզ դարձաւ, որ Հայաստանէն դուրս պատկերը ճիշդ հակառակն է: Քննադատուող կողմի ՀՀՀի խմբագրութեան դիմած առաջին իսկ ներկայացուցիչը համաձայն եղաւ հրապարակաւ արտայայտուելու: Լեւոն Աւդոյեանի այդ գրախօսականը կըր-

նաք ընթերցել սոյն հատորի յաջորդող էջերուն մէջ: Սակայն, գիրքին մէջ գովասանքի արժանացած հայագրի հեղինակներէն (անոնց ցանկը տե՛ս ստորեւ) եւ ո՛չ մէկը, որոնց դիմած էր խմբագրութիւնը, յանձն առաւ կատարել առաջադրանքը՝ որպէս կանոն պատճառարանելով, որ շատ գրադած են: Այս պայմաններուն տակ, խմբագրական կազմը յանձնարարեց իր անդամներէն տողերուս հեղինակին շարադրել երկրորդ գրախօսականը:

Ի հարկէ, սոյն գրախօսողը չի կրնար փոխարինել Այվագեանի կողմէ գնահատուած (եւ իսկապէ՛ս յարգարժան) ամերիկահայ հայագէտներէն որեւէ մէկը: Ո՛չ ալ Այվագեանի աշխատութեան նկատմամբ այստեղ արտայայտուած տեսակէտը (ինչպէս յայտնի պիտի դառնայ ստորեւ) միանշանակ դրական է կամ պէտք է ընկալուի իրրեւ Աւղոյեանի կարծիքին ուղղակի հակադրութիւն: Սա փորձ մըն է լոկ Հայաստանի եւ արտասահմանի հայագէտներուն ուշադրութիւնը անգամ մը եւս սեւեռելու Այվագեանի կողմէ ընդգծուած կարգ մը շատ հետաքրքրական թեզերու վրայ, որոնք առաջին հերթին հեղինակին իսկ անհարկիօրէն սուր ու յարձակողական ոճին հետեւանքով, պէտք եղած լուրջ ուշադրութեան չարժանացան: Փորձ պիտի կատարուի կարելի եղածին չափ հեռու մնալով վերոնշեալ դաւադրական մեկնարանութիւններէն եւ նմանատիպ ոչ-մասնագիտական մօտեցումներէ: Հարցերը հնարաւորին չափ պիտի քննարկուին գիտական սկզբունքներու եւ մեթոտի տեսանկիւնէն՝ առանց ժխտելու, սակայն, որ պատմական եզրակացութիւններու երբեմն հակադիր ըլլալը մասամբ կը բխի նաեւ զանազան հեղինակներու մշակութային տարրեր համակարգերու ծնունդ ըլլալէն եւ, վերջինիս առ ի հետեւանք, անոնց տարրեր մեթոտաբանական մօտեցումներ որդեգրելէն: Այստեղ արտայայտուած բոլոր միտքերը գրախօսութեան հեղինակինն են: ՀՀՀի խորագրական կազմն որպէս ամբողջութիւն կամ վերջինիս միւս անդամներն անհատապէս որեւէ ձեւով պատասխանատու պէտք չէ նկատուին գրախօսականին մէջ յիշուած որեւէ տեսակէտի համար:

Դժուար է եւ նոյնիսկ վտանգաւոր հին ընկերոջ մը գիրքը քննադատաբար գրախօսելու: Գիտական աշխարհէն ներս քանի՛, քանի՛ անհատական բարեկամութիւններ գոհ գացած են այդպիսի գրախօսութեանց: Արմէն Այվագեանի հետ տողերուս հեղինակին բարեկամութիւնը սկիզբ առած է 1990ականներու սկիզբը՝ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանին մէջ, երբ դեռ երկուքս ալ ուսանողներ էինք, եւ Այվագեանը կ'աշխատէր Դաւիթ Բէկի ղեկավարած ժողարասկիզբի ազատագրական շարժման առնչուող թեկնածուական իր ատենախօսութեան վրայ: Ինձի համար ի սկզբանէ պարզ էր, որ Այվագեան՝ բարենպաստ պայմաններու առկայութեամբ, բոլոր արժանիքներն ունէր իր սերունդի լաւագոյն հայ պատմաբաններէն մէկը դառնալու: Անցած տասնամեակը եւ այդ միջոցին Այվագեանի հրատարակած բազմաթիւ յօդուածներն ու միջանի հատորիկները միայն ամրապնդած են գրախօսողին տարիներ առաջ գոյացուցած այդ համոզումը: Գրախօսուող աշխատութիւնը եւս՝ հակառակ իր անհարկիօրէն քինախնդիր ոճին ու վիճելի որոշ դրոյթներուն, յաւելեալ ապացոյց մըն է Այվագեանի հայագիտական խոր գիտելիքներուն: Հայաստանի անկախացումէն ետք, Այվագեան իր կարողութիւնները կարճ ժամանակ մը ի սպաս դրաւ դիւանագիտական մարզին, ապա վերադարձաւ դասախօսական

ու գիտահետազոտական աշխատանքի: Հայաստանի եւ նախկին խորհրդային ալլ հանրապետութիւններու շատ երիտասարդ մասնագէտներու նման, Ալվազեանին եւս յետ-համայնավարական առաջին տարիներուն բախտ վիճակուեցաւ Ամերիկայի մէջ եւ այլուր հետեւելու վերաորակաւորման դասընթացներու: Իր իսկ խոստովանութեամբ, ան 1990ականներուն տարբեր առիթներով 13 ամիս աշխատած է ԱՄՆի մէջ: Բայց եթէ վերջին տարիներուն ԱՄՆի կառավարութեան Ֆինանսաւորմամբ գործող IREX եւ ACCELS փոխանակման ծրագիրներու շրջանակէն ներս Հայաստանէն ԱՄՆ մեկնած ուսանողներուն գրեթէ կէսը առ այսօր իր հայրենիքը չէ վերադարձած⁴, Ալվազեան կրկին երբեւն է, կ'աշխատի Մատենադարանէն եւ կը դասաւանդէ Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանէն ներս: Գրախօսուող գիրքին մէջ արտայայտուած հեղինակի շատ միտքեր ամերիկեան այդ գործուղումներու ընթացքին ձեռք բերուած փորձառութեանց արտայայտութիւն ըլլալ կը թուին, ինչ որ յաւելեալ ապացոյց մըն է թէ դէպի ԱՄՆ կատարած իր ճամբորդութիւնները բարեբախտաբար լոկ օդափոխութեան համար չեն եղած: Իսկ թէ որքանով տողերս գրողը համաձայն է Ալվազեանի յանգած այս կամ այն եզրակացութեան, սա արդէն պարզ պիտի դառնայ սոյն գրախօսականի ընթերցումէն:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱՆՈՒՄԸ

Ալվազեանի աշխատութիւնը կարելի է մեկնաբանել իրրեւ հայոց պատմութեան որոշակի ընկալման ուժեղ պաշտպանողական: Հեղինակը հայ ժողովուրդի դարաւոր պատմութեան վերաբերեալ իր պատկերացումները չ'ամփոփեր մէկ կամ երկու յաջորդական պարբերութեան մէջ: Այն վեր հանելու համար անհրաժեշտ է ծայրէ ծայր կարդալ գիրքը եւ մէկ առ մէկ հետեւիլ այս կամ այն ամերիկացի կամ արեւմտեան հայագէտի արտայայտած տեսակէտերուն դէմ իր բարձրացուցած առարկութիւններուն: Սակայն, որպէսզի գիրքը կարդալու առիթը չունեցած ընթերցողը կարողանայ հետեւիլ այս գրախօսութեան մէջ յիշուող յետագայ փաստարկներուն, տողերս գրողը փորձեց ի սկզբանէ՝ յաջորդ միջանի պարբերութիւններով, այդպիսի ամփոփիչ աշխատանք կատարել:

Ըստ Ալվազեանի, բնորոշող է, որ հայերը «շարունակաբար պահպանել են գենետիկ միատարրութեան խիստ բարձր մակարդակ» (էջ 30): Հայ ժողովուրդն իր մէջ զգալի թուով ալ էթնոսներու ներկայացուցիչներ չէ ձուլած, որպէսզի իր մօտ գենետիկ որակափոխութիւններ յառաջանային: Միաժամանակ, Հայաստանի մէջ բնակող հայոց մօտ իսրայէլացի ամուսնութիւնները միշտ աննշան տոկոս կազմած են: Այս «գենետիկ միատարրութիւնը եղել է հայերի ազգախմբող, ազգատարանջատող եւ ազգապահպան որոշիչ գործօններից մէկը, կարելի է ասել՝ հայոց ինքնութեան հիմնաքարերից մէկը» (էջ 27):

«Հայաստան» եզրը հին եւ միջնադարեան գրականութեան մէջ ո՛չ թէ լոկ աշխարհագրական հասկացութիւն էր, այլ հայերով բնակեցուած եւ դարեր շարունակ ազգային պետականութիւն վայելող տարածք կը նշանակէր: Հայկական էթնիկ տարրը Հայկական Լեռնաշխարհին վրայ կայուն ներկայութիւն էր Ուրարտու պետութեան գոյութեան շրջանին (մ.թ.ա. թ.-Ձ. դարեր)

եւ նոյնիսկ վերջինիս սկզբնաւորումէն առաջ: Ըստ Այվազեանի, Հայկական
 այս վաղ ներկայութեան հզօրագոյն կոռուաններէն է մ.թ.ա. ԺԶ-ԺԱ. դարե-
 րուն Հայկական Լեռնաշխարհի վրայ ծաղկած Հայասա պետութիւնը: Հայե-
 րէնը այդ լեռնաշխարհէն ներս գերիշխող լեզու էր արդէն մ.թ.ա. Է. դարուն,
 իսկ Հայաստանի էթնիկ միատարրութիւնը պատմական փաստ էր դարձած
 մ.թ.ա. վերջին դարերուն եւ այդպէս ալ շարունակուեցաւ ընդհուպ մինչեւ
 մ.թ. ԺԷ. դարը: Հայերը պատմական Հայաստանի տարածքին վրայ կը շարու-
 նակէին մեծամասնութիւն կազմել մինչեւ ԺԷ-ԺԸ. դարերը: Նոյնիսկ 1912ի
 դրութեամբ, Արեւմտեան Հայաստանի վեց՝ Վանի, Պիթլիսի, Սարբերդի, Տի-
 արպեքիւրի, Էրզրումի եւ Սիվասի վիլայէթներուն մէջ, Հայերը միջին հաշուով
 կը կազմէին ողջ բնակչութեան 36-41%ը, այսինքն՝ յարաբերական մեծամաս-
 նութիւն էին առանձին-առանձին վերցուցած միւս բոլոր էթնիկ խումբերուն
 Համեմատութեամբ: Իսկ Վասպուրականի մէջ, նոյն ժամանակ, հայոց թիւը
 60%էն աւելի էր, եւ այս բոլորը նոյնիսկ երբ 1890ականներուն արդէն ոչնչաց-
 ւած, բունի մահմետականացուած եւ իրենց բնօրրանէն դուրս մղուած էին Հա-
 րիւր հազարաւոր հայեր:

Այվազեան բազմիցս կ'ընդգծէ թէ Հայաստանն ու Հայերը հին ու միջին
 դարերուն յայտնի էին որպէս նշանաւոր երկիր ու ազգ: Հայաստանը հարիւ-
 րամեակներ շարունակ եղած է միջազգային մեծ կշիռ ունեցող, Մերձաւոր եւ
 Միջին Արեւելքի հզօր եւ խոշորագոյն պետութիւններէն մէկը, իսկ Կովկաս-
 եան տարածաշրջանին մէջ՝ անվիճելիօրէն ամէնահզօրը: Արտաշէսեաններու
 եւ Արշակունիներու օրով՝ մ.թ.ա. Բ.-մ.թ. Դ. դարերուն, Հայկական Լեռնաշ-
 խարհը գրեթէ լիովին ներառուած էր Հայկական պետականութեան մէջ: Հայ
 Արշակունիներու բանակն իր թուաքանակով կը գիջէր միայն երկու տարա-
 ծաշրջանային գերտէրութիւններուն՝ Հռոմի եւ Իրանի բանակներուն, իսկ
 մարտական որոշակի խնդիրներ լուծելու մարզէն ներս, յատկապէս՝ իր հեծե-
 լազօրի խուսանաւելու կարողութիւններով ու հարուածային հզօրութեամբ,
 կը մնար անգերազանցելի: Մ.թ. Դ. դարուն, Հայաստանի եւ Իրանի ռազմա-
 կան ուժերուն միջեւ եղած տարբերութիւնը «մեծ չէր՝ գուցէ մէկը երեքի կամ
 հինգի դիմաց, ո՛չ աւելին» (էջ 184): Այդ ուժերը յաջողութեամբ կը դիմագրա-
 ւէին եւ Իրանի եւ Հռոմի կողմէ Հայաստանի անկախութեան դէմ ուղղուած
 ռազմաթիւ ոտնձգութիւնները:

Հին ժամանակ հայոց ազգային համախմբման եւ կայուն ազգային ինք-
 նագիտակցութեան մակարդակը անսովորաբար բարձր էր, կը գրէ Այվազ-
 եան: Հայոց մէջ — զարմանալիօրէն, ուրիշ շատ ժողովուրդներէ աւելի վաղ —
 յառաջացած էին ազգային յստակ ինքնագիտակցութիւն, հայրենասիրութիւն,
 նոյնիսկ՝ ազգայնականութիւն (նացիոնալիզմ): «Հայերն, անգամ լիակատար
 անկախութեան բացակայութեան ժամանակներում, իրենք էլ անխուսափելի-
 օրէն եւ հրաշալիօրէն պէտք է գիտակցէին Հայաստանի մեծութիւնը եւ ան-
 գամ մեծապետականութիւնը» (էջ 139): Կովկասեան ու մերձաւոր-արեւելեան
 տարածաշրջաններու պատմութեան վերաբերող ԺԴ-ԺԹ. դարերու եւրոպա-
 կան աղբիւրներու բացարձակ մեծամասնութիւնը հրաշալիօրէն ծանօթ է Հա-
 յաստանին որպէս թուրքերէ ու պարսիկներէ նուաճուած, բայց ամենեւին իր
 ազգային դիմագիծը չկորսնցուցած երկիր:

«Հին եւ միջնադարեան Հայաստանի մշակութային դաշտը չափազանց զարգացած է եղել, ունեցել է գիտակրթական ներդաշնակ եւ խիտ համակարգ, որը համախմբում էր տասնեակ խոշոր եւ հարիւրաւոր միջին ու մանր կենտրոններ» (էջ 161): Անհիմն է վաղ միջնադարեան հայկական միջավայրի վրայ իրանական աշխարհի հսկայական ազդեցութիւն փնտռելը: Մ.թ. է. դարուն «Հայաստանի բարձր աստիճանի հասած զարգացածութիւնն անփոփոխի եւ անուրանալի փաստ է» (էջ 218): Այդ իսկ պատճառով, «հայկական քաղաքակրթութիւնը դիւրութեամբ դիմագրաւեց արաբական ազդեցութիւններին եւ անեղծ ու անվթար պահեց իր աւանդական հասարակական ու հոգեւոր մշակութային համակարգերը, այնպէս էլ ռազմաքաղաքական կենտրոնացած հաստատութիւնը՝ սպարապետութիւնը» (էջ 192): «Հայկական մշակոյթի նուաճումները իւրօրինակ վկաներն են հայ ժողովրդի քաղաքակրթութեան ու նրա խորքերում եղած վիթխարի ներուժի» (էջ 213): «Իրողութիւնն այն է, որ թէեւ հայկական արուեստի յուշարձանների միայն մի փոքր մասն է մեզ հասել, մնացածը՝ այրուել, ոչնչացուել ու թայանուել է, սակայն բաւական դժուար է չըջանցել հայկական արուեստի մեծ նուաճումները» (էջ 213):

Այվազեան հայ միջնադարեան մշակոյթի գրական յուշարձաններէն չափազանց բարձր կը գնահատէ Մովսէս Խորենացիի, Ագաթանգեղոսի, Փաւստոս Բուզանդի եւ Եղիշէի հայոց պատմութեանց աղբիւրագիտական արժէքը: Ընդունելով հանդերձ որ ԺԹ դարու վերջաւորութեան, սոյն հեղինակներուն աւանդաբար ընդունուած ապրած ժամանակը եւ ըստ այնմ անոնց վերագրուող երկերուն արժանահաւատութիւնը հարցականի տակ դրուած էին այսպէս կոչուած գերքննադատական դպրոցի ներկայացուցիչներուն կողմէ, Այվազեան այս տիպի բանասիրական հարցերը «100 տոկոսով լուծուած» (էջ 151) կը համարէ եւ Խորենացիի եւ Եղիշէի պարագային՝ յօգուտ անոնց Ե. դարուն ապրած ըլլալու աւանդական տեսակէտին: Աւելին. ըստ Այվազեանի, հայոց քրիստոնէութեան դարձի մասին պատմող Ագաթանգեղոսի «երկը հայագիտութեան անբաւարար ուսումնասիրուած հարցերից է, ուստի եւ չէինք շտապի հաստատապէս ասելու, որ Ագաթանգեղոսը ճշդ դարի հեղինակ է եւ վերջ» (էջ 163): Բացառուած չէ, որ այս սկզբնաղբիւրի ակունքները ետ երթան մինչեւ Դ. դարը: Միաժամանակ, Այվազեանի համաձայն Փաւստոսագիտութիւնը եւս տակաւին չէ յաղթահարած գերքննադատութեան բացասական ազդեցութիւնը: Փաւստոսի Հայոց պատմութիւնը, ըստ Այվազեանի, պատմագրական արժանահաւատ երկ է: Այն հիմնական գիծերու մէջ ճիշդ վերականգամ է Դ. դարու ռազմա-քաղաքական դէպքերու յաջորդականութիւնը: Փաւստոսի հաղորդումներուն մեծ մասը կուռ շողկապուած այնպիսի դիպաշար եւ մանրամասնութիւններ կը պարունակէ, զոր հնարաւոր էր քաղել բացառապէս գրաւոր, վաւերագրական աղբիւրներէ: Այդպիսի գրաւոր աղբիւր կրնային ծառայել ենթադրաբար Մամիկոնեաններու տոհմական դիւաններուն մէջ պահպանուող, յունարէնով կամ ասորերէնով գրուած, ռազմական գործողութիւններու վերաբերեալ մանրամասն արձանագրութիւնները, զանազան նամակներ ու փաստաթուղթեր, մարտական զեկուցագրերու ժողովածուներ:

ԺԵ-ԺԶ դարերուն, Հայաստանի մէջ ընթացող թուրք-պարսկական աւերիչ պատերազմները հայ մշակոյթին մեծ նահանջ պատճառեցին, կը գրէ Այ-

վագեան: Սակայն, ժ.է. դարուն ան կը նշմարէ Հայոց կրթամշակութային նոր վերածնունդ մը, որ դանդաղօրէն, բայց համաչափ տարածուեցաւ ամբողջ երկրով մէկ: Ժ.է.-Ժ.Ը. դարերու Հայ մտաւորականները՝ նոյնիսկ թուրք-պարսկական բռնապետութեան անբարենպաստ պայմաններուն տակ, կը շարունակէին արդիւնաւէտօրէն ստեղծագործել մշակոյթի տարբեր բնագաւառներու մէջ՝ կրթութեան ու տպագրութեան մարզերուն մէջ բացայայտօրէն առաջ անցնելով տարածաշրջանի միւս բոլոր ժողովուրդներէն:

Այվագեան բնականաբար մերթնդմերթ կ'անդրադառնայ նաեւ 1988ին սկիզբ առած Ղարաբաղեան տագնապի ալլազան, յատկապէս՝ պատմական սերունդներուն: Հայոց պատմութեան վերոյիշեալ ընկալման համապատասխան, հեղինակը կը պաշտպանէ կովկասեան աղուաններու ծագման մասին Երեւանի գիտնականներու տեսակէտերը, կը ժխտէ Արցախը կովկասեան Աղուանքի բնիկ տարածքը եղած ըլլալու թեզը, իսկ 1988էն ի վեր Հայաստանի նախագահ Ռոպերթ Քոչարեանի Ղարաբաղի, Հայոց ցեղասպանութեան եւ թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններու զծով իր նախորդին համեմատ աւելի անզիջող դիրքորոշումները հաւանութեամբ կ'որակէ իբրեւ «վճռական»:

Այվագեանի համար «Հայոց պատմութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր եւ օտարերկրեայ հանրութեան այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքների մատչելի մատուցումը ո՛չ թէ գուտ ակադեմիական ձեռնարկ է, այլ՝ Հայոց նորահաստատ պետականութեան կայացմանը նպաստող անհրաժեշտ եւ արդիւնաւէտ միջոց» (էջ 9): Սակայն գիրքի ընթերցումէն պարզ կը դառնայ հեղինակի պահանջը. Հայոց պատմութիւնը միայն իր նշած ուրուագիծին համաձայն պէտք է դասաւանդուի Հայաստանի եւ Հայ սփիւռքի դպրոցներուն մէջ, փրօփականտուի Հայ եւ օտար գանգուածային լրատուութեան միջոցներով, ներկայացուի դուրսի աշխարհին՝ անգլերէնով եւ այլ օտար լեզուներով մշակուող ակադեմիական գրականութեան մէջ: Այսպիսի ոգիով, այսինքն՝ Հայոց պատմութեան իր ըմբռնումով դաստիարակուած Հայ սերունդները, ըստ Այվագեանի, «աւելին արժեն, քան նաւթը, գազը, ոսկին, սպառման ենթակայ այլ հանքանիւթերը, քանզի վերջիններս կարող են որեւէ պետութեան անվտանգ եւ յաջող զարգացումն ապահովել ընդամէնը ժամանակաւորապէս՝ միայն պատմական վաղանցուկ ժամանակահատուածի մէջ: Մինչդեռ ազգային քաղաքակրթութեան եւ ինքնութեան տրամադրած հոգեւոր հարստութիւններն անսպառ են» (էջ 8):

Իր ներկայացուցած ուրուագիծէն որեւիցէ ձեւով շեղող գիտական մեկնարանութիւններու հանդէպ, սակայն, Այվագեանի հակադարձութիւնը սովորաբար շատ սուր է եւ ընդհանրապէս քաղաքական մեղադրանքի կը վերածի: Օրինակ, ան կտրուկ կը հերքէ Հայոց Հայկական Լեռնաշխարհի մէջ եկուոր ըլլալու տեսութիւնն իբրեւ «թրքանպաստ»: Կամ, ան ո՛չ միայն կը ժխտէ Խորենացիի, Եղիշէի ու Փաւստոսի արժանահաւատութեան դէմ յարուցուած բոլոր քննադատութիւնները, այլեւ կը պնդէ թէ այդպիսի «ոչ-Հայանպաստ» տեսակէտերու հեղինակներուն հետ նոյնիսկ «իսկական գիտական բանավէճի մասին խօսք լինել չի կարող»: Ան այսպիսով վերստին կեանքի կը կոչէ նոր, այսպէս կոչուած հայրենասիրական եւ ազգասիրական չափերով ձեւուած պրոկրուստեան մահիճ մը: Գիտութիւնը Այվագեանի համար կը մնայ կու-

սակցական՝ կոչուած միա՛յն եւ միա՛յն սպասարկելու բացառապէս իր կողմէ սահմանուած ազգի շահերուն ու հետապնդած քաղաքական նպատակներուն: Բազմակարծութիւնն այստեղ չի հանդուրժուիր: Որեւիցէ հակառակ կարծիք անպայմանօրէն անազնիւ մղումներէ դրդուած ըլլալ կը յայտարարուի, իսկ եթէ հայազգի այլ մասնագէտներու կողմէ ընդունուած է այդ անցանկալի տեսակէտը, ապա ատիկա առնուազն քաղաքական զգօնութեան պակասի հետեւանք է եթէ ոչ յարմարուողականութեան կամ դաւաճանութեան: Եթէ վայրկեանի մը համար այս կառոյցէն ներս «հայ», «հայութիւն», «հայկական» եզրերը մտովի փոխենք «պրոլետարիատի», «պրոլետարականի» եւլն. եւ ըստ այնմ վերընթերցենք Այվազեանի աշխատութեան քաղաքական երանգ կրող համապատասխան հատուածները, ապա կարծես թէ մեր առջեւ կանգնած կը գտնենք 1930-40ականներուն բնորոշ, գուցէ եւ անկեղծօրէն ոգեշնչուած խորհրդային Միութեան (ուրեմն եւ Հայաստանի) համայնավար կուսակցական կամ կոմերիտական հրահանգիչ մը, որ կը խոստանար մինչեւ հիմերը քանդել հին աշխարհը եւ անոր տեղ ստեղծել նորը, ուր ենթադրաբար դժգոհներ ու ստրուկներ պիտի չըլլային...

Բացատրելու համար թէ ինչո՞ւ այսօր իր կողմէ հայրենադաւուրութեան համազօր հռչակուած գիտական որոշ տեսակէտեր միջանի տասնամեակ առաջ շատ բնական ձեւով ընդունուած էին հայագիտութեան առ այսօր յարգանք վայելող տիտաններու՝ Նիկողայոս Աղոնցի, Յակոբ Մանանդեանի եւ այլոց կողմէ, Այվազեան՝ գրեթէ նոյն հրահանգիչին տրամաբանութեամբ, կը գրէ թէ անցեալին հայ գիտնականները եւս չեն կարողացած խուսափիլ անկախ պետականութեան կորուստէն ետք հայոց մէջ ձեւաւորուած ազգային թերարժէքութեան բարդոյթէն: 1890ականներուն Օսմանեան Սուլթան Ապտուլ-համիտ Բ-ի վարած հայասպան ու հայաջինջ քաղաքականութիւնն ու 1915ի ցեղասպանութիւնը, ըստ Այվազեանի, հայոց հոգեկանին մէջ առաւել եւս ամրապնդեցին այդ բարդոյթի գրաւած խոր դիրքերը: Յեղասպանութեան ակա՛նատես հայագէտներուն համար այլեւս շատ դժուար էր պատկերացնել, որ Հայաստանն անցեալին դարեր շարունակ հզօրագոյն պետութիւն եղած էր: Այդ օրերէն ի վեր հայոց պատմութիւնը սկսաւ դիտուիլ ցեղասպանութեան կիզակէտի միջոցով: Այվազեան քանիցս կը պնդէ թէ մինչեւ վերջերս իրրեւ թէ շատ տարածուած սոյն մտայնութիւնը սխալ է եւ միայն վերջին միջանի հարիւրամեակներու համազգային աղէտներու ու յատկապէս՝ ցեղասպանութեան պատճառած հոգեբանական վնասուածքի արդասիք, որ սակայն, դարձեալ ըստ Այվազեանի, բարեբախտաբար սկսած է մոռացութեան տրուիլ 1988էն ի վեր արցախեան ճակատներու վրայ արձանագրուած յաղթանակներու բարենպաստ ազդեցութեան տակ: Այվազեանի համաձայն, մտայնութեան այս փոփոխութենէն է որ սարսափած են հայ ժողովուրդի արտասահմանեան թշնամիները եւ առ այդ վերջին տարիներուն բազմապատկած միջազգային գիտական շրջանակներէ ներս հայոց պատմութեան հիմնահարցերու խեղաթիւրման ու հայ ժողովուրդի կորովի ոտնահարման ուղղուած յիւսնամեայ պատմութիւն ունեցող գործողութիւնները:

**ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՊԱՏԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԴԻՄ
ԱՆՈՂՈՔ ՊԱՅՔԱՐԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԸՍՏ ԱՅՎԱԶՆԵԱՆԻ**

Հայաստանի եւ հայ սփիւռքի մէջ վերջին տասնամեակներուն հայերէնով, անգլերէնով եւ ռուսերէնով լոյս տեսան միջանի գիրքեր եւ բազում յօդ-
ւածներ, ուր հեղինակները սուր քննադատութեան կ'ենթարկեն հայոց պատ-
մութեան տարրեր ժամանակահատուածներու վերաբերեալ թուրք եւ ատր-
պէյճանցի ուսումնասիրողներու յառաջ քաշած թեզերը, վերջիններս կը մե-
ղադրեն քաղաքական նկատառումներով պատմութիւնը դիտմամբ կեղծելու
եւ խեղաթիւրելու մէջ: Սա շարունակուող հայ-թրքական ու հայ-ատրպէյճա-
նական քաղաքական հակամարտութեանց արտացոլումն է պատմագրութեան
մէջ: Ցարդ, հայ կամ հայամէտ հեղինակներու օտար լեզուներով գրուած այս
տիպի ուսումնասիրութիւններու նպատակը երրորդ պետութիւններու եւ
յատկապէս անոնց մտաւորականութեան ու քաղաքական շրջանակներու հա-
մակրանքը շահիլը եղած էր, եւ եթէ կարելի ըլլար այդ բնոյթի ուսումնասի-
րութիւն մը լոյս ընծայել ամերիկեան, արեւմտաեւրոպական կամ մոսկովեան
հեղինակաւոր պարբերականի մը մէջ, ատիկա անապատճառ կը համարուէր
բարոյական ու մարտավարական կարեւոր յաջողութիւն:

Այվազեան կը յորդորէ շարունակել այս աշխատանքը, բայց եւ չբաւա-
րարուիլ միայն թուրքերն ու ատրպէյճանցիները քննադատելով, որովհետեւ
միայն անոնք չեն որ իրրեւ թէ նպատակաւորապէս կերպով կը հարուածեն
հայ ժողովուրդի ու հայոց պետականութեան շահերը: Գրախօսուող աշխա-
տութեան մէջ, օրինակ, իր գլխաւոր թիրախը ամերիկեան հայագիտութիւնն
է, որուն կարգ մը սկզբունքներն ու եզրակացութիւնները խիստ զայրացու-
ցած են գինք: Ամերիկեան կեդրոններէ ներս ծաւալող «հակագիտական» ու
«խիստ քաղաքականացուած» (էջ 18) գործունէութիւնը, ըստ Այվազեանի,
Հայաստանի «ազգային (ներքին՝ քաղաքացիական ու արտաքին՝ միջազգա-
յին) անվտանգութեան տեսանկիւնէն դիտելով ... իր հետեւանքներով առաւել
վնասարեւ է եւ վտանգաւոր, քան՝ թուրք-ադրբեջանական պատմագիտական
կեղծարարութիւնը» (էջ 10): Այվազեան կը հաստատէ թէ իր «գիրքը գրուել է
գիտութիւնն ու ճշմարտութիւնը պաշտպանելու եւ հաստատելու անկեղծ մի-
տումով» (էջ 7) եւ թէ այնտեղ «հակամերիկեան պարզունակ մոտիվներ» (էջ
6) պէտք չէ փնտռել: Այսինքն՝ ինք կը հակադրուի ամերիկեան գիտնականնե-
րուն միայն որովհետեւ անընդունելի եւ իր ազգին համար վնասարեւ կը
գտնէ անոնց մօտեցումներն ու եզրակացութիւնները:

Բայց ինչպէ՞ս մեկնարանել ամերիկեան ու թուրք-ատրպէյճանական հե-
ղինակներու թուացեալ մօտիկութիւնը: Պարզապէս, - կ'ըսէ Այվազեան, - Երկ-
րորդ Համաշխարհային պատերազմի աւարտէն անմիջապէս ետք, երբ թուրք-
իս դարձաւ հակա-խորհրդային ճամբարէն ներս ԱՄՆի դաշնակիցը եւ ապա՝
ՆԱԹՕի լիիրաւ անդամ, Արեւմուտքի մէջ յառաջացան թրքամէտ քաղաքա-
կան տրամադրութիւններ, որոնք հետզհետէ թափանցեցին նաեւ հասարակա-
կան գիտութիւններու ոլորտը: Երբ Հայաստան տակաւին Խորհրդային Միու-
թեան կազմէն ներս կը գտնուէր, թուրքիոյ ներկայ տարածքէն ներս գտնու-
ող պատմական Արեւմտահայաստանի հողերուն նկատմամբ հայոց պահան-
ջատիրութիւնը բացայայտօրէն կը հակասէր Արեւմուտքի ռազմավարական

շահերուն: Այս պատճառով, կ'ըսէ Այվազեան (առանց, սակայն, որեւէ ուղղակի ապացոյց մատնանշելու), ԱՄՆը եւ վերջինիս դաշնակից արեւմտեան այլ պետութիւններ քարոզչական նպատակներով ծախսած իրենց բազում միջոցներէն սկսան բաժին հանել նաեւ հայոց հին եւ միջնադարեան քաղաքական ու մշակութային պատմութեան ողջ համակարգն աղճատելու ուղղուած աշխատանքներու: Վերջիններս, ըստ Այվազեանի, թրքական յատուկ ծառայութեանց պաշտօնեայ հսաթ Ուրասի Tarıhte Ermeniler ve Ermeni Meselesi (հայերը պատմութեան մէջ եւ Հայկական Հարցը) հաստատող հատորին (Անքարա, 1950) մէջ ուղենշուած գիծը կը շարունակեն⁵: Այսպիսով, թուրքերն եւ վերջինիս սատարող արեւմտեան որոշակի շրջանակները վաղուց ի վեր «հակահայկական հօր եւ տեւական քաղաքական ... արշաւի» ձեռնարկած են (էջ 136): Այս ուղղութեան ամերիկացի կարկառուն ներկայացուցիչները «ունեցել են միեւնոյն, ընդհանուր եւ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ գրաւոր յանձնարարական-աղբիւրները, ինչ որ թուրք պատմաբանները» (էջ 142): Սակայն, կը շարունակէ Այվազեան, «Արեւմտեան «հայագիտութիւնը» իր առջեւ դրուած ինդիւրները իրականացնում է ... շատ աւելի նուրբ, արտաքնապէս՝ գիտական ընդգծուածութեամբ եւ ակադեմիական շղարշով: Այս կարգի կեղծարարութիւնը յարաբերականօրէն դժուար նշմարելի է ու, հետեւապէս՝ առաւել վտանգաւոր» (էջ 15): Օրինակ, ըստ Այվազեանի, միջնադարազէտ Ռուպրիկ թոմարին մեծ հաւանականութեամբ պատուիրուած է փորձել ապացուցելու Խորենացիի՝ «հայ ամէնամեծ ազգային հեղինակութիւններից մէկի անագնիւ լինելը, անուանարկել ու սեւացնել այդ հեղինակութիւնը ու այդպիսով իսկ՝ նսեմացնել հայերի ազգային ինքնասիրութիւնը, «խեղճացնել» հայերին, նրանց «տեղը դնել», որպէսզի յանկարծ շատ չոգեւորուեն իրենց փառահեղ պատմութեամբ եւ Արեւմուտքի դաշնակից թուրքիայի շահերի դէմ «խելքից դուրս բաներ» (էջ 15): «Մի խօսքով՝ իրենց համար են մի խեղճ ու կրակ ազգ, ըստ այդմ էլ՝ շարժուեն, գործեն ու առաջնորդուեն» (էջ 131-132): «Պարզուած է՝ որպէսզի արեւմտեան հայագիտական շրջանակներում ունենաս «օրյակ-տիւ» գիտնականի համբաւ, պէտք է անպատճառ մի լաւ քրտի տաս հայոց պատմութեանը, օրինակ՝ գոնէ մէկ հայկական միջնադարեան սկզբնաղբիւր կեղծիք հռչակես» (էջ 205), մէկ այլ տեղ կը հաստատէ Այվազեան:

Մէջ բոլոր ամերիկարնակ հայագէտներն Այվազեանի համար մեղսակից են այս ենթադրեալ հակահայ, համակարգուած արշաւին: Ան յանուանէ դրական կը գնահատէ Լուիզ Նալպանտեանի, Մէլրի Քիլլպոուն-Մաթոսեանի, Վահագն Տատրեանի, Լեւոն Զորպանեանի, Ռուբէն Ատայեանի, Ինա Բաղդիեանցի, ինչպէս նաեւ բրիտանացիներ Տէյվիտ Մարշըլ Լենկի եւ Քրիսթոֆըր Ուոքըրի ներդրումը հայագիտութեան այլազան բնագաւառներէն ներս՝ առանց, սակայն, երկարօրէն կանգ առնելու անոնցմէ իւրաքանչիւրին արձանագրած նրա լաւագոյններուն վրայ: Կարեւորն այն է, երեւի, որ իրենց մատուցած թեզերը կը համապատասխանեն հայոց պատմութեան այվազեանական լմբռնման:

Ընդհակառակը, գրախօսուող գիրքը՝ զրեթէ ամբողջութեամբ, Այվազեանի հաւանութեան շարժանցած մասնագէտներու՝ Թոմարին, Նինա Գարսոյեանի, Սիւնիի, Քիլիլ Թումանովի, Ճէյմզ Ռասբլի, Փիթըր Գաուրի, Աւդոյեանի, Ճորճ Բուռնութեանի, Անի Ադամեան-Բուռնութեանի, Թոմաս Մեթիլզի,

Ռոպրոթ Հիւսնի, Ճոն Կրեփինի եւ Նորա Տատուլի գործունէութեան լայնածաւալ եւ անխնայ քննադատութիւնն է⁶։ Այվագեան իբրեւ թէ «կուռ շարքերով ու հօր ուժերի հովանաւորութեամբ հանդէս եկող կեղծ-հայագիտական դպրոցի» (էջ 154) այս ներկայացուցիչները կը մեղադրէ մահացու մեղքերու երկար շարանով մը։

• Անոնք հայերը Հայկական Լեոնաշխարհին մէջ եկուոր տարր կը նկատեն։

• Կը յայտարարեն որ Խորենացին եւ Եղիշէն ապրած են շատ աւելի ուշ քան իրենց իսկ նշած Ե. դարը։ Ուստի կարելի չէ Խորենացիի, Եղիշէի, ինչպէս նաեւ Փաւստոս Բուզանդի եւ շարք մը այլ հայ միջնադարեան պատմագրական երկերը արժանահաւատ աղբիւրներ համարել։ Օրինակ, Թոմսընի Խորենացիի եւ Եղիշէի երկերուն անգլերէն «թարգմանութիւնների արդիւնքը (եթէ ո՛չ բուն նպատակը) եղել է ո՛չ թէ հայ պատմագրութեան հարուստ նիւթը լայն շրջանառութեան մէջ դնելը, այլ ընդհակառակը՝ դրանք գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւնների շրջանակից հանելը, դրանք մէկընդմիշտ անվստահելի աղբիւրներ հռչակելը» (էջ 166)։

• Հայերը կը պատկերեն որպէս աննշան ժողովուրդ մը։ Հին ու միջնադարեան հայկական պետականութիւնը կը ներկայացնեն իբրեւ միշտ օտար ուժերու ձեռքին խաղալիք եղած, գրեթէ երբեք կեդրոնացած իշխանութիւն չունեցած, թոյլ եւ անարիւն գոյութիւն մը։

• Կը խեղաթիւրեն եւ ամէն կերպ կը փորձեն ամէն տեսակի հաւատք ոչնչացնել Խորենացիի եւ այլ հայ միջնադարեան հեղինակներու հայոց վաղ ժամանակներէն ունեցած ազգային ինքնագիտակցութեան բարձր մակարդակին վերաբերող շատ թանկարժէք վկայութիւններուն նկատմամբ, որպէսզի ժամանակակից հայերը չհամարձակին անոնցմէ դարձեալ ազգային ոգի ու հայրենասիրութիւն սորվիլ։

• Դիտաւորեալ կը փոքրացնեն 1915ի ցեղասպանութենէն առաջ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ապրող ու հետեւաբար Մեծ Եղեռնին զոհ գացած հայութեան թուաքանակը՝ պակսեցնելու համար Թուրքիոյ մեղքն ու քայքայելու այն պատմա-իրաւական հիմքը, որ երբեւէ կրնայ հայ ժողովուրդին թոյլ տալ վերստին տիրանալու պատմական Հայաստանի՝ իրմէ ցեղասպանութեան եղանակով իւրացուած, բնիկ տարածքներուն կամ թէկուզ անոնց մէկ մասին։

• Նոյնն է պարագան Արցախեան պահանջատիրութեան նկատմամբ անոնց մօտեցման։ Օրինակ, «Միւսին եւ նրա հաւատակիցները գրել են ... հայերի մէջ իրենց ազգային կարողութիւնների նկատմամբ անվստահութիւն սերմանելու նպատակով։ Նաեւ՝ անկախութեան ձեռքբերմանը եւ արցախեան փայլուն ռազմական յաղթանակներին զուգընթաց անհետացող թերարժէքութեան բարդոյթին նոր շունչ հաղորդելու, այն հնարաւոր չափ ամրապնդելու նպատակով» (էջ 208)։

• Պնդելով, որ հայերը Կիլիկիոյ մէջ եւս, նոյնիսկ՝ ԺԱ.-ԺԴ. դարերու հայկական պետականութեան օրօք, երբեք մեծամասնութիւն չեն կազմած, կը ժխտեն 1918-22ին Կիլիկիոյ մէջ հայոց ներկայացուցած քաղաքական պահանջներուն արդարացիութիւնը։

• Կը նսեմացնեն հայոց ազգային արժանապատուութիւնը, իսկ ազգային բնաւորութիւնը կը ներկայացնեն իբրեւ «անմխարանութեան, անհաւատար-

մութեան, անազնուութեան մի թանձրոյթ» (էջ 146): Օրինակ, «Միւնին ... սիրում է ընդարձակ մէջբերումներ անել ուսու եւ եւրոպացի հենց այն միջանի հայատեաց հեղինակներից, որոնք խիստ նախապաշարուած ու բացասական գնահատականներ են տուել հայերի ազգային բնաւորութեանը, այլազանօրէն անուանարկելով նրանց» (էջ 205): Միաժամանակ, «քնական է, որ Միւնին զլացել է մէջբերելու օտարերկրացիների՝ հայերի մասին արտայայտած բազմաթիւ դրական գնահատականները, որոնց նա չէր կարող հանդիպած չլինել: Ըստ երեւոյթին, Միւնին մտածում է հայերի մասին նոյն (այսինքն՝ իր կողմէ մէջբերուած հեղինակներու - Ա.Ս.) հայատեաց կատեգորիաներով» (էջ 205-206):

• Չանանգան ձեւերով կ'անտեսեն հայկական մշակոյթի մեծագոյն նուաճումները:

• Հարցականի տակ կ'առնեն Դաւիթ Անյաղթի եւ Թորոս Ռոսլինի հայկական ծագումը:

• Անվատահուժիւն կը ներարկեն հայաստանեան մօտիկ անցեալի եւ ժամանակակից հայագիտութեան նուաճումներուն հանդէպ:

• Նոր աճող ամբիթիկահայ սերունդը այս գաղափարներով դաստիարակելով, «մի մեծ ու նոր վիճ» կը բանան հայաստանցիներու եւ սփիւռքահայերու միջեւ (էջ 227):

• Կը փորձեն թուլցնել սփիւռքահայերու, ապա եւ հայաստանցիներու բարոյահոգեբանական եւ գաղափարական նուիրուածութիւնն ու կապուածութիւնը Հայաստանին, հայ մշակոյթին, հայ ազգի ընդհանուր, կենսական շահերուն: Կ'աշխատին բթացնել ու վերջնականապէս կոտրել հայ ժողովուրդի՝ իր պատմութեան, ներկային ու ապագային տէր կանգնելու կարողութիւնը, մարտունակութիւնն ու դիմադրողականութիւնը:

Այվազեան կը յիշեցնէ, որ ԱՄՆի մէջ գործող հայագիտական գլխաւոր ամբիթները կը վարուին այս, «հայատեաց» դպրոցի ներկայացուցիչներուն կողմէ, որոնք այդպիսով հայագիտութեան ոլորտ մտնող նոր ուժերուն եւս կը պարտադրեն իրենց տեսակէտերը եւ միաժամանակ իրենց հայեցողութեամբ կը տնօրինեն եղած պաշտօններու բաշխումը: Մասամբ անոնց ազդեցութեան տակ ինկած համեմատաբար կրտսեր հայագէտներէն ան կը միշտ տակէ Քլայվ Փոսը, Ռոպըրթ Պետրոսեանը, Էրիկ Քեթենհոֆէնը եւ չն:

Հայաստանեան հայագիտական համայնքը պարտաւոր է ի վերջոյ գիտակցիլ, կ'ազգանգէ Այվազեան, որ այսօր գործ ունի «ԱՄՆում (մասամբ նաեւ՝ ամբողջ Արեւմուտքում) հաստատագրուած (ինստիտուտիզացուած) կեղծ-հայագիտական մի ամբողջ դպրոցի հետ: Փաստօրէն, «հայագիտութեան» այս դպրոցը կեանքի է կոչուել արեւմտեան որոշակի ուժերի կողմից՝ սպասարկելու համար հզօր եւ վաղուց ի վեր գործող թուրքամէտ քարոզչութեանը: Վերջին երեսնամեակի ընթացքում, կեղծարարական եռանդուն աշխատանքների շնորհիւ, կառուցուել է այդ քարոզչութեանը յարմարեցուած բաւական տարածուն «ակադեմիական» մի հիմք, որի վրայ յիմուելով էլ քաղաքական պատէր կատարող արեւմտեան «մեկնարանները» ձեւաւորում են համապատասխան հասարակական մթնոլորտ: Այս կեղծարարութեան միւս հետեւանքն էլ

ո՛չ հայախօս եւ վաղուց հայերէն չկարդացող սփիւռքահայ զանգուածների ստացած աղճատուած պատկերացումներն են հայոց պատմութեան եւ մշակոյթի մասին: Իր ժողովրդի պատմութեանն անիրազեկ սփիւռքահայը՝ սինինների եւ թոմսոնների գրքերին վստահելով, այնտեղից ստանալու է հակահայկական պրոպագանդայի այնպիսի հզօր դոզա (dosage — Ա.Ս.), որ այլեւս դժուար թէ ցանկանայ որեւէ ձեւով իր ոյժերը ծառայեցնել Հայաստանի եւ հայ ազգի շահերին» (էջ 168-169):

Ու թէ եւ տասնամեակ մը առաջ գէթ պաշտօնապէս վերջ գտաւ գաղափարական գետնի վրայ գրեթէ կէս դար երկարած Արեւելք-Արեւմուտք հակամարտութիւնը, Այվազեան հայութեան ու յատկապէս հայ պատմաբաններուն կողմէն չարունակելի զգօն մնալ, որովհետեւ յետ-պաղ պատերազմեան ուժերու վերադասաւորման մէջ եւս թուրքիան եւ Ատրպէյճանը աւելի մօտիկ են կանգնած ԱՄՆին եւ Արեւմուտքի միւս պետութիւններուն, իսկ Հայաստանը՝ կրկին Ռուսաստանին: Հետեւութիւնը շատ պարզ է. այսօր եւս հայերը՝ ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի պէտք է «թշնամական դիրքորոշում բռնենք թոմսոնի եւ նրա թիմի հանդէպ» (էջ 149):

Իսկ ինչպէ՞ս բացատրել այն երեւոյթը, որ Այվազեանի կողմէ անվստահութեան քուէի արժանացած ամերիկեան հայագէտներու շարքին հայեր ալ կան: Մի՞թէ անոնք չեն գիտակցիր իրենց ընդգրկուած «խաղին» վտանգները իրենց հայրենի բնօրրանին եւ ազգակիցներուն համար: «Արեւմտահայ յանձնակատարների շարքերում կանգնած՝ ծնունդով հայ միջանի հեղինակ եւս խորապէս ապակողմնորոշում եւ շփոթութեան են մատնում հայաստանեան մտաւորականութեանը, քանզի դժուար է հաւատալ, որ նրանք գիտակցաբար, երբեմն էլ՝ «յարմարուողաբար» ծառայել ու ծառայում են ամենեւին ոչ հայագիտութեանը եւ ո՛չ հայ ազգի շահերին» (էջ 15): Այվազեանի համար, սակայն, Գարսոյեանը, Սիւնին, գուցէ եւ Աւդոյեանը, Հիւսնը եւ Բուռնութեան ամուսինները ուժացած հայեր են, այլեւս անհաղորդ իրենց նախնիներու կանչին եւ աւելի շատ միտուած իրենց ապրած ամերիկեան միջավայրին յարմարելու:

Հայկական չըջանակները եւ Հայաստանի եւ արտասահմանի մէջ նկարագրուած ազգային թերարժեքութեան բարդոյթէն տառապելով, ըստ Այվազեանի, առ այսօր արժանի հակահարուած չեն տուած վերոյիշեալ միտումներուն: Գիրքի տարբեր բաժիններուն մէջ այդ բարդոյթէն ձերբազատած չըլլալու եւ բաւարար քաղաքական զգօնութիւն չդրսեւորելու մեղադրանքներ կը բարդուին այլազան անհատներու կամ հաւաքականութեանց վրայ: Հայ բարձրաստիճան կղերը կը քննադատուի 1996ի Մայիսին Սիւնին Փարիզի մէջ կայացած հայ եկեղեցական բարձրագոյն մակարդակի խորհրդակցութեան մը մասնակցելու հրաւիրած ըլլալուն համար: Ամերիկահայ հասարակական շրջանակներն ու կազմակերպութիւնները մեղաւոր են Սիւնիի մեծարումն ու մեկնասութիւնը անգիտաբար շարունակելու համար: ԱՄՆի մէջ լոյս տեսնող եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գիտական պաշտօնաթերթը համարուող Armenian Review հանդէսի խմբագրութիւնը մեծ սխալ է գործած, ըստ Այվազեանի, իր էջերէն ներս քանիցս հրապարակելով Սիւնիի «կեղծ մեկնութիւնները» եւ վերջինս 1989ին լոյս ընծայուած Ղարաբաղեան հարցին նուիրուած յատուկ համարին հրաւիրեալ խմբագիր նշանակելով: Սփիւռքա-

Հայ մեծահարուստները պէտք չէ հանդուրժեն իրենց գումարներով հաստատուած արտասահմանեան հայագիտական ամբիոններու մէջ թոմարնի եւ իր նմաններու գործունէութիւնը: Այվազեանի համար ցաւալի է նաեւ որ հանրածանօթ ամերիկահայ պատմարան Ռիչըրտ Յովհաննիսեանն անգամ թոմարնը վերցուցած է իր պաշտպանութեան տակ ու վերջինիս Հայ քննադատներուն վերամբարձ ոճով խրատ կը կարդայ: Յովհաննիսեանի մէկ այլ «յանցանքն» այն է, որ լայնօրէն ընդգրկած է Այվազեանի կողմէ անբարեյոյս համարուող վերոյիշեալ տարրերու աշխատակցութիւնները Հայ ժողովուրդի պատմական դարաւոր երթն ամփոփող իր խմբագրած *The Armenian People from Ancient to Modern Times* (Հայ ժողովուրդը հինէն մինչեւ արդի ժամանակները) երկհատորեակին մէջ (Նիւ Եորք, «Սէնթ Մարթինզ Փրէս», 1997):

Գրախօսուող աշխատութեան մէջ քննադատութեան իր լայն բաժինն ունի նաեւ Հայաստանի մտաւորականութիւնը, յատկապէս՝ ՀՀ ԳԱԱ հասարակական գիտութիւններու գծով բարձրաստիճան անդամները: Վերջիններս, կը յիշեցնէ Այվազեան, անցեալին երաշխաւորած են Սիւնիի եւ Գարսոյեանի յօդուածներուն տղաքրութիւնը Հայաստանի գիտական, ինչպէս եւ հանրամատչելի մամուլին մէջ, թոմարնի հանդէպ ցուցարբերած են ներողամիտ կեցուածք, նոյնիսկ վերջինս ակադեմիայի արտասահմանեան անդամ դարձնելու լիտնարեմային գրոյցներ վարած: Ակադեմիան 1986ին Գարսոյեանին շնորհած է Անանիա Շիրակացիի անուան մրցանակ:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱԳԱՆ՝ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ԴԻՏԱՆԿԻՒՆԷՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ամերիկեան հայագիտութեան, ըստ Այվազեանի, այս վնասաբեր գիծին կրնայ հակադրուել միայն Հայաստանը, որ «եղել է, է՛ եւ դեռեւս մնում է հայագիտութեան ամէնահզօր կենտրոնը» (էջ 154): Մէկ ուրիշ տեղ ան դարձեալ կը շեշտէ թէ «ամերիկեան ու առհասարակ միջազգային հայագիտութեան ինդիւրն ու ապագան ամէնից առաւել կախուած է հայաստանեան հայագիտութեան մակարդակից եւ վտանգուած ապագայից» (էջ 7), որովհետեւ, Այվազեանի գնահատմամբ, «թոմսոնն ու թոմսոնականները աւելին չեն, քան՝ սոսկ հայագիտութեան երկրորդական եւ երրորդական մակարդակի պատրաստութիւն ունեցող արեւելագէտներ» (էջ 154): Փաստելու համար իր այս վերջին դատողութիւնը, Այվազեան հռետորաբար կը հաստատէ թէ ո՛վ որ չի՛ կարդար «աշխարհիս լաւագոյն հայագիտական պարբերական» *Պատմա-բանասիրական հանդէսը*, ապա ան «լիակատար հայագէտ համարուելու յաւակնութիւնը չպէտք է ունենայ» (էջ 148): Ակնարկութիւնն այս պարագային եւս թոմարնի հասցէին է, որ, ըստ Այվազեանի, անտեսած էր այդ հանդէսին մէջ վերջերս լոյս տեսած *Խորենացիի* ապրած ժամանակին վերաբերող ուշագրաւ յօդուած մը:

Վերոյիշեալ բացարձակ հակադրութիւնը «լաւ» հայրենականի ու «վատ» արտասահմանեանի միջեւ, գրախօսողին շատ նման կը թուի Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմէն անմիջապէս ետք, Պաղ պատերազմի առաջին տարիներուն *Խորհրդային Միութեան* ղեկավար Իոսիֆ Ստալինի եւ վերջինիս օգնականներէն Անտրէյ ժուանովի յառաջ քաշած գաղափարներուն, որոնք

ծանր հետեւանքներ ունեցան խորհրդային արուեստի ու գիտութեան յետագայ զարգացման վրայ եւ պատճառ դարձան որ բազմաթիւ մտաւորականներ (ներառեալ՝ հայեր)՝ իբրեւ արեւմուտքի բարձրագոյն ջատագով, համտեսն (կամ վերահամտեսն) Սիպերիոյ սառնամանիքը:

Եթէ թոմսըն հաշուի չ'առնել Հայաստանի մէջ լոյս տեսած հայագիտական լուրջ աշխատութիւնները, ապա այդ ուշ կամ կանուխ բացասարար պիտի ազդէ իր հեղինակութեան վրայ: Բայց արդե՞ք հայաստանցի հայագէտները, այստեղ հարկ կը համարէ աւելցնել գրախօսողը, կանոնաւորաբար կը կարդան իրենց նեղ մասնագիտական բնագաւառներուն համապատասխանող անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ իտալերէն, միջազգային յարգանք վայելող գիտական հանդէսները: Նոյն սկզբունքէն մեկնելով, Այվազեան զանոնք «յիականտար» պատմարան, փոխադրուած կամ գրականագէտ կը համարէ՞:

«Այժմ, - կը շարունակէ Այվազեան, - երբ Հայաստանի գիտական համայնքը կիսաքայքայուած վիճակում է, հայոց պատմութեան դէմ թոմսոնի եւ նրա արբանեակների կազմակերպուած լայնածաւալ յարձակման չէզոքացումը շատ աւելի բարդ, թէեւ լուծելի խնդիր է» (էջ 156-157): Յետ-խորհրդային տասնամեակի տնտեսական փլուզումը Հայաստանի մէջ աղքատացուցած է պետական պիւտճէն եւ բնականաբար անկէ անմիջականօրէն Ֆինանսաւորւող հայագիտական բոլոր հիմնարկները: Ազատ-չուկայական Հայաստանի մէջ հասարակագիտական բնագաւառները (ներառեալ հայագիտութիւնը)՝ իրենց սուղ ֆինանսական միջոցներով, այլեւ չեն հրապուրեր ամէնախոստմնայից երիտասարդները: Այվազեան մտահոգ է, որ ամերիկեան հայագիտութիւնն ու վերջինս ենթադրաբար հովանաւորող արեւմտեան քաղաքական շրջանակները կրնան Հայաստանի այս նիւթական խոցելի դրութիւնը օգտագործել իրենց վերոյիշեալ վիճակարոյց դրոյթները երկրի գիտական շրջանակներէն ներս եւ արմատաւորելու համար:

Այվազեան՝ գիրքի վերջաւորութեան, այս հարցի լուծման ուղղուած դեղատոմս մը կ'առաջարկէ, որ, ըստ էութեան, յար եւ նման է ծապլվարեան նամականիի բնորոշ վերջաբաններուն: Այվազեանը՝ Երուանդ Օտեանի հռչակաւոր հերոսին նման, իր երկը կ'աւարտէ կոչ ընելով, որ այլեւս դրամ չյատկացուի ԱՄՆի այսպէս կոչուած «հայալնաս աշխատանք» կատարող «կեղծ հայագիտական» ամբիոններուն, այլ ընդհակառակը՝ «մի քիչ փող ուղարկուի» օգնելու համար միայն ու միայն Հայաստանի գիտական հիմնարկներուն եւ ստեղծելու հայաստանեան հայագիտութեան զարգացման համար խոշոր հիմնադրամ, «որը նպատակային շնորհներ ու կրթաթոշակներ կը տրամադրի փաստացի աշխատավարձից զուրկ անհատ գիտնականներին, գիտական առանձին խմբերին, ինչպէս նաեւ՝ հայագիտութեան ասպարէզ մուտք գործող երիտասարդներին» (էջ 236), ինչպէս նաեւ կը ֆինանսաւորէ հայաստանեան հայագիտութեան կարեւոր ուսումնասիրութիւններու անգլերէն թարգմանութիւնն ու հրատարակութիւնը: Թէեւ Այվազեան յստակօրէն չ'ընդգծեր յաջորդ միտքը, կարելի է վստահօրէն եզրակացնել, որ կը սպասուի այդ առնուազն մէկ միլիոն ամերիկեան տոլարնոց հիմնադրամը գոյացնել սփիւռքահայ բարերարներու յատկացումներէն՝ մանաւանդ եթէ վերջիններս

պիտի ըլլան ամերիկեան հայագիտական ամբիոններուն յատկացուող գումարներուն փոխարէն:

Ի՛նչ խօսք. երկուքն ալ շատ անհրաժեշտ միջոցառումներ են: Կ'արժէ յիշել, ի դէպ, որ եղած են սփիւռքահայեր, որոնք անցեալ տասնամեակին անկարելորդ չեն համարած օժանդակել Հայաստանի գրողներուն ու հայագէտներուն: Քանի՛ քանի՛ գիրքեր հրատարակուած են վերջին տարիներուն Հայաստանի մէջ Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Մեսրոպ Արք. Աշտնիկեանի ջանքերով գտնուած սփիւռքահայ մեկնեաներու, ինչպէս նաեւ Գ. Կիւլպենկեան Հիմնադրամի, Յարութիւն Միմոնեանի, Արմէն ու Բերսարէ Ծերեճեանի Հիմնադրամի, այլ ծանօթ եւ անծանօթ նուիրատուներու դրամական միջոցներու հաշուոյն: ՀՀ՛ն անգամ պատուագին (հոնորար) կը վճարէ իր հայաստանաբնակ հեղինակներուն միայն եւ կը նախընտրէ հիւրընկալել համեմատաբար երիտասարդ ու խոստմնալից աշխատակիցներ՝ Համալսարանի տնօրէնութեան եւ խմբագրական կազմի անխոր ըտլոր անդամներուն այն համոզումով թէ այս բացառութեամբ համալսարանը իր սուղ միջոցներէն փոքր բաժին մըն ալ յատկացուցած կ'ըլլայ Հայաստանի մէջ բարձրամակարդակ հայագիտութեան գոյատեւման նպաստելու ուղղութեամբ, նոյնիսկ՝ որոշակի ներդրում կատարած՝ քաջալերելով ապագայ խոստացող երիտասարդները:

Իսկ ի՛նչպէս վերաբերինք արդէն իսկ շատ սակաւաթիւ, սփիւռքահայ երիտասարդ «ծուռերուն», որոնք՝ հակառակ տիրող մթնոլորտին, կը նախընտրեն հասարակական գիտութիւններուն մէջ խորանալ քան թէ բժիշկի, երկրաչափի կամ իրաւաբանի աւելի շահաբեր ասպարէզներ ընտրել: Խորհուրդ տա՛նք իրենց, որ առեւտուրով զբաղին իրենց օրապահիկն ապահովելու համար եւ բաւարարուին իրիկունները՝ իբրեւ «հոպի», Հայաստանի մէջ տպուած հայագիտական ուսումնասիրութիւններ կարդալով: Թէ՞ թող հետեւին հայագիտութեան, բայց նախօրօք խոստանան նախքան որեւէ յօդուած կամ գիրք տպարան յանձնելը, զայն անգամ մը ներկայացնել Արմէն Այվազեանին կամ վերջինիս վստահութեան արժանացած մէկ ուրիշին՝ իբրեւ համահայկական, նորօրեայ «գլափլիտ» (պաշտօնական գրաքննութիւն) եւ սպասել վերջիններու հաւանութեան...

Երկրորդ առաջարկը (հայերէնով գրուած լաւ գործերը անգլերէն թարգմանելու մասին), սակայն, կրնայ որոշակի բարդութիւններ յառաջացնել, որոնք առաջին ակնթարթին Այվազեանի տողերը հարեւանցիօրէն կարդացողին միտքէն դժուար թէ անցնին: Խօսքս մասնաւորելով հայագիտութեան այլազան բնագաւառներէն տողերս գրողին ամէնահարազատին՝ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան մասին, խոստովանիմ թէ հայաստանեան որոշ աշխատութիւններ անգլերէն թարգմանելու զաղափարը յաճախ գրադեցուցած է նաեւ սեփական երեւեկայութիւնս՝ մանաւանդ որ նման ձեռնարկումներ (թէեւ շատ սահմանափակ) կատարած են Մերձաւոր եւ Միջին արեւելքի միջանի այլ ժողովուրդներու ներկայացուցիչներ: Սակայն, — պէտք է շարունակել խոստովանութիւնը, — վերջին տարիներուն կարդացած հայաստանեան նոր ուսումնասիրութիւններէս եւ ո՛չ մէկը կարելի է անփոփոխ յղել թարգմանիչին: Խորհրդային ու արեւմտեան աշխարհահայեացքներ

րու եւ գիտական աւանդոյթներու զգալի տարրերութեանց հետեւանքով, Հայաստանեան այդ աշխատութիւններուն մեծագոյն մասը արմատական խրմբազրութեան կարիք ունի արեւմտեան գիտնականին կամ առհասարակ ընթերցողին ընդունելի կամ համոզիչ դառնալէ առաջ: Երկրորդ, փաստ է, որ Հայաստանի մէջ արդէն վերջին տարիներուն որոշ գիտական կամ հանրամատչելի երկեր անգլերէն թարգմանութեամբ հրատարակելու փորձեր եղած են: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, անգլերէնի որակը այդ թարգմանութեանց մէջ շատ ցած է եւ չէ գոհացուցած սփիւռքահայերը՝ վերջիններուս կողմէ յառաջ տարուող քարոզչական աշխատանքներուն ընթացքին: Որակաւոր թարգմանիչներ ուրեմն առ այժմ պէտք է դարձեալ փնտռել անգլիախօս սփիւռքահայ շրջանակներէ ներս եւ վերջիններս կարելի չէ վարձատրել տիրող տնտեսական ճգնաժամի թելադրանքով համեմատաբար ցած «Հայաստանեան» աշխատավարձերով, ինչ որ իր ծրագիրը հրապուրիչ դարձնելու Այվազեանի գլխաւոր տնտեսական փաստարկն է:

Դժբախտաբար, Հայաստանի կարիքներն այսօր այնքան շատ ու բազմազան են, որ հայագիտութիւնը միշտ չէ, որ առաջնահերթութիւններու սանդղակի գագաթին կը յայտնուի: Այսուհանդերձ, այսպիսի առաջարկ, երբ կը նշուի գիրքի մը աւարտին, ուր շարունակ հարցականի տակ կ'առնուի բազմաթիւ սփիւռքահայ երախտաւոր հայագէտներու անկեղծութիւնը, իսկ գիրքնք անկեղծօրէն նիւթապէս ու բարոյապէս քաջալերող սփիւռքահայ այլազան հայրենասէր անհատներն ու կազմակերպութիւնները կը մեղադրուին ուժացած ըլլալու, յարմարուողականութեան, միամտութեան կամ տգիտութեան մէջ, բնական է, որ ան մեկնաբանուի որոշ սփիւռքահայերու մօտ դժբախտաբար արդէն արմատացած այն համոզման ելակէտէն թէ իրենց հայաստանցի հայրենակիցները իրենցմէ միայն փող (դրամ) կը խնդրեն եւ կը նախընտրեն որ անկէ ետք անգամ մըն ալ «իրենց գործին չխառնուին»:

ԻՆՉ ՄՈՌՑԱԾ Ի ՀԱՇՈՒԻ ԱՌՆԵԼ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Անկասկած Այվազեան ճիշդ է, երբ կը մատնանչէ թէ Արեւմուտքի եւ յատկապէս ամերիկեան արեւելագիտութեան որոշ շրջանակներու մօտ՝ ազդուելով Պաղ պատերազմի մթնոլորտէն եւ վերջինիս իբրեւ արդիւնք յառաջացած թուրք-ամերիկեան քաղաքական վերնախաւերու սերտ համագործակցութենէն, ձեւաւորուած է հակառուսական եւ մասամբ թրքամէտ դիրքորոշում: Ի դէպ, կարելի է նոյնիսկ պնդել, որ արեւմտաեւրոպական որոշ շրջանակներու մօտ, հակառուսական եւ համապատասխանաբար թրքասիրական տրամադրութիւններն աւելի հին են ու ետ կ'երթան մինչեւ ԺԹ. դարու ռուս-բրիտանական հակամարտութիւնը: Նոյն սկզբունքով, արեւմտեան քաղաքականացած որոշ հեղինակներու մօտ, համեմատաբար բախտաւոր դիրքերու վրայ կը գտնուին նաեւ Իսրայէլը, Յորդանանը, Սէուտական Արաբիան եւ շարք մը այլ միջին-արեւելեան պետութիւններ, որոնց ղեկավարները եւս ներկայ հանգրուանին կը նախընտրեն համագործակցիլ ԱՄՆի հետ, քան թէ ընդգիմանալ վերջինիս քաղաքական նախընտրութիւններուն: Հայոց նոր ու նորագոյն պատմութեան այսպէս կոչուած «թրքամէտ» եւ վերջերս ալ՝ «ատր-

պէջճանամէտ» վերլուծումն ու ներկայացումը կրնայ երբեմն պայմանաւոր-
ւած ըլլալ ամերիկեան պետական քաղաքականութեան նկատառումներով:

Մասամբ ընդունելի է նաեւ Այվազեանի այն մատնանշումը, որ ամերիկե-
ան գիտնականներու մօտ նկատելի է որոշակի գերակայութեան բարդոյթ
այլ մշակոյթներու եւ այլազգի (յատկապէս՝ ոչ-արեւմտեան) գիտնականնե-
րու մեթոտական մօտեցումներուն հանդէպ, որմէ կը տուժեն, ի շարս այլոց,
հայոց պատմութեան ու մշակոյթի հայաստանեան ուսումնասիրողները: Հա-
յաստանցի շատ գիտնականներ յաճախ դժգոհած են, որ անհատ ամերիկացի
հայագէտներ երբեմն հայաստանեան գիտութեան ձեռքբերումները լաւա-
գոյնս գործածելով հանդերձ (յաճախ՝ զանոնք լոկ անգլերէնացնելով), ո՛չ մի-
այն՝ գիտական վեհանձնութեան չափանիշերուն հակառակ, չեն նշեր իրենց
օգտագործած գրականութիւնը¹, այլեւ որոշ պարագաներու մէջ այդ գրակա-
նութիւնն ստեղծած հեղինակներուն անհարկի քամահրական գնահականներ
ալ կու տան:

Պէտք չէ, սակայն, այս տրամադրութիւնները բացարձակացնել: Ամերիկե-
ան պետական շահերը թէեւ կ'ազդեն զանգուածային լրատուութեան միջոց-
ներու եւ գիտահետազօտական հիմնարկներու տրամադրութիւններուն վրայ,
սակայն ամերիկեան եւ առհասարակ արեւմտեան հասարակագիտական միտ-
քի զարգացման ներկայ հանգրուանին վրայ անառարկելիօրէն իրենց լուրջ
ազդեցութիւնն ունին նաեւ այլ, ոչ նուազ կարեւոր, գաղափարախօսական
գործօններ, ինչպիսիք են «ամերիկեան քաղաքացիութիւն» հասկացութեան
ոչ-էթնիկական արմատներէ սերիլն ու յատկապէս Երկրորդ Համաշխարհա-
յին պատերազմի ազգամիջեան վայրագութիւններէն ու անկէ ետք միասնա-
կան Եւրոպա գոյացնելու առ այսօր բաւական յաջող փորձէն մեկնող որոշա-
կի կասկածամտութիւնը ազգայնական դաղափարախօսութիւններու օգտա-
ւէտութեան նկատմամբ առհասարակ:

Այս տրամադրութիւններու լոյսի ներքոյ, վերջին տասնամեակներուն ա-
րեւմտեան հասարակագէտները սկսած են նորովի մեկնաբանել իրենց իսկ,
ինչպէս նաեւ այլ, ոչ-արեւմտեան ժողովուրդներու հին ու միջնադարեան
պատմութիւնը, կասկածի տակ առնել հին ու միջնադարեան շարք մը սկզբը-
նադիրներու ստեղծման աւանդական վարկածները եւ ըստ այնմ հարցա-
կաններ բարձրացնել վերջիններուս բացարձակ արժանահաւատութեան
վրայ: Գիտական այս նոր մօտեցումներու հիման վրայ, նորովի կ'արծար-
ծուին նաեւ ազգերու յառաջացման պատմական ու տեսական խնդիրները-
ե՞րբ յառաջացած են տարրեր ազգերը, կարելի՞ է հին ու միջին հաւաքական
պատկանելութեան դրսեւորումները համազօր համարել այսօրուան ազգա-
յնականութեան (nationalism), որքանո՞վ կարելի է միջնադարեան մտաւոր
վերնախաւի դաւանած գաղափարները վերագրել նաեւ նոյն լեզուով խօսող,
բայց անգրաճանաչ զանգուածներուն, եւլն: Այս բոլորը բուռն վէճեր յառա-
ջացնող խնդիրներ դարձած են ժամանակակից պատմաբաններուն ու հասա-
րակագէտներուն մօտ:

Արեւմտեան գիտաշխարհի այս նոր մօտեցումները բնականաբար կ'անդ-
րադառնան նաեւ այլազգի գիտնականներու մեթոտաբանական սկզբունքնե-
րուն վրայ: Վատագոյն պարագային, Արեւմուտքի մէջ մասնագիտացած սա-

իացի կամ ամբողջական պատմության մը այսպիսի ազդեցութեան ենթարկուիլը կարելի է մեկնաբանել, — ինչպէս մասամբ կ'ընէ Ալվազեան, — իբրև «կոնֆորմիզմ» (conformism)՝ ամերիկեան կամ արեւմտեան միջավայրի պարտադրած պահանջներուն յարմարողականութիւն: Բայց նոյնքան յաջողութեամբ այն կարելի է մեկնաբանել իբրև սեփական ազգի պատմութիւնը ամէնավերջին, միջազգային տեսութիւններուն համաձայն վերահամաստաւորելու փորձ: Երբ Սիւնին կը գրէ թէ կը փորձէ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը «կազմալուծել» (անգլերէնով՝ to deconstruct), դժուար է հաւատալ թէ ան զայն ի մտի ունի իբրև «ոչնչացնել» բառին հոմանիշ: Պարզապէս, 'deconstructing' եզրը (որ թերեւ աւելի յարմար կ'ըլլար իբրև «տարրալուծում») արդի պատմագրութեան մէջ հետզհետէ տարածուող մեթոտարանական մօտեցում մըն է, ուր ուսումնասիրողը կը վերադառնայ սկզբնաղբիւրին եւ նորովի կը նայի վերջինիս՝ փորձելով հնարաւորին չափ հեռանալ անցեալէն ժառանգուած գաղափարական կառոյցներէ (framework) եւ վերջիններու պարտադրած սահմանափակումներէն, մանաւանդ, որ յաճախ պարզ դարձած է, թէ անցեալէն ժառանգուած սոյն կառոյցներէն շատերը խոր գիտական փաստարկներէ զուրկ են, եւ աւելի շատ մեր կամ մեզի անմիջապէս նախորդած մէկ-երկու սերունդի գաղափարախօսական նախընտրութեանց արդիւնք, քան՝ սկզբնաղբիւրներէն առարկայականօրէն ստացուած հետեւողութիւն:

Արեւմուտքի սոյն փորձառութեան անտեսումը եւ այն համապատասխան վերլուծման չենթարկելը Ալվազեանի աշխատութեան գլխաւոր թերութիւնն է: Գիտական այս մօտեցումը դեռ Հայաստան մուտք չէ գործած, բայց քանիցս ԱՄՆ այցելած եւ անգլերէնին լաւ տիրապետող Ալվազեան պարտաւոր էր այս ուղղութեան մասին առնուազն իմանալ: Ան պարտաւոր չէր անպայման ընդունիլ այս նոր մօտեցումը, բայց պէտք էր իր ընթերցողներուն յայտնէր թէ անցեալի պատմութիւնը նոյն սկզբունքներով վերամեկնաբանելու գիտական փորձերը չեն սահմանափակուիր հայ ժողովուրդով եւ ամերիկեան պատմաբաններով: Այլապէս, հաւատացած ենք, ան պիտի չչտապէր առանց որեւէ անմիջական ապացոյցի աջ եւ ահեակ «հայտնացի» (էջ 131), «կեղծարարի» (էջ 52, 108), «քաղաքական պատուէր կատարողի» (էջ 134, 208) պիտակներ շարտել: Միւս կողմէ, Թոմսըն, երբ շարունակելով Ժ. Ղարու գերջնադատներու աւանդոյթները, յաճախ հայկական միջնադարեան այս կամ այն աղբիւրն ու հեղինակը կը մեղադրէ դիտաւորեալ կեղծիքի դիմելու մէջ, յաճախ կը նշէ թէ նոյնպիսի կեղծիքներ կատարուած են միջնադարեան, ոչ-հայկական գրաւոր մշակոյթներու մէջ եւս: Սա կարեւոր հաստատում մըն է, զոր Ալվազեան զարմանալիօրէն չի փոխանցեր իր ընթերցողներուն:

Ի դէպ, հրեայ ժողովուրդի եւ շատ վաղ (այսինքն՝ աստուածաշնչային) եւ ներկայի (յատկապէս՝ 1948 թուականի պատերազմի) պատմութիւնն ալ սկսած է ոչ-ազգային դիրքերէ վերամեկնաբանուիլ շարք մը մասնագէտներու կողմէ՝ գրգռելով աւելի աւանդական տեսակէտներուն կառչած գիտնականներու զայրոյթը, որոնք չեն կրնար ընդունիլ որ առայժմ Աստուածաշունչէն դուրս բաւարար ապացոյց չկայ թէ հրեաները՝ Մովսէսի առաջնորդութեամբ քառասուն տարի դեղերած են Սինայի անապատին մէջ, թէ Յեսուի դեկավարութեամբ Երիզովի գրաւման պատմութիւնը չի հաստատուիր

Հնագիտական տուեալներով, եւն.: Այս հեղինակներն ալ ՆԱԹՕի պատուէ՞րը կը կատարեն եւ վասն ի՛նչի: Հետաքրքրական է, որ Իսրայէլի այսպէս կոչուած «նոր պատմաբանները» եւս իրենց հակառակորդներուն կողմէ ուղղակի կամ անուղղակի կը մեղադրուին Պաղեստինի Ազատագրութեան Կազմակերպութեան եւ վերջինիս ղեկավար Շասէր Արաֆատի ջրաղացին կամայ թէ ալ կամայ ջուր լեցնելու մէջ:

Ի հարկէ իւրաքանչիւր գիտնականի պարտքն է մատնանշել այոց աշխատութիւններուն մէջ իր նկատած սխալներն ու թերութիւնները: Այվազեանի կարգ մը մատնաշուկները, ըլլա՛յ իր քննած հայկական միջնադարեան աղբիւրներու անգլերէն թարգմանութեան, ըլլա՛յ Արեւմուտքի մէջ լոյս տեսած որոշ ուսումնասիրութիւններու մէջ իր գտած անընդունելի բացթողումներուն վերաբերեալ, անառարկելիօրէն ճիշդ են եւ տեղին: Օրինակ վերցնենք Սիւնին. ըստ սոյն գրախօսողին, վերջինիս հայագիտական ժառանգութիւնը հայ ժողովուրդի պատմութիւնն արեւմուտքի մէջ ներկայիս ընդհանրացող եւ նախորդ պարբերութեանց մէջ ուրուագծուած մեթոտով վերատուտումնասիրելու առաջին փորձն է: Այս իմաստով, այն ողջունելի է, թէ եւ՝ ոչ ամբողջութեամբ ընդունելի, յատկապէս՝ իր մանրամասներուն մէջ: Ճիշդ է Այվազեան, երբ կը նշէ թէ Սիւնիի մօտ կը պակսին հայոց պատմութեան որոշակի, ուրիշներու համար թերեւս տարրական թուացող գիտելիքներ, թէ ան անծանօթ է բազմաթիւ սկզբնաղբիւրներու եւ մասնագիտական հետազոտութիւններու: Եւ քանի որ Սիւնին ամենեւին չի տիրապետեր գրաբարին եւ շատ համեստօրէն միայն՝ ժամանակակից հայերէնին, ան բաւարար չափով չ'օգտուիր հայատառ հայագիտութեան: Այս բոլորը բնականաբար հարցականի տակ կը դնեն Հայաստանի ու հայ ժողովուրդի յատկապէս հին ու միջնադարեան պատմութեան վերաբերեալ Սիւնիի շատ մը կտրուկ ընդհանրացումները եթէ ո՛չ իրրեւ միանգամայն սխալ, այլ առնուազն իրրեւ յաւելեալ փաստարկման կարօտ: Նմանապէս յաւելեալ փաստարկման կարօտ են Սիւնիի տեսակէտերը հայկական ցեղասպանութեան զանազան երեսակներուն վերաբերեալ: Չմոռնանք, որ Սիւնին այս բնագաւառին մէջ համեմատաբար նորեկ է եւ անցեալին բաւական հեռու եղած է Օսմանեան կայսրութեան ու հանրապետական թուրքոյ պատմութեան մասնագիտական բնագաւառէն: Բայց հետաքրքրականն այն է, թէ երբ Այվազեան կը գրէ թէ «մենք անդրադարձանք այս գրքում տեղ գտած սխալների եւ կեղծիքների ընդամէնը մի մասին» եւ թէ «Սիւնիի գրքի գրեթէ իւրաքանչիւր էջ նոյն ցաւով է տառապում» (էջ 106), ան զարմանալիօրէն բնաւ չի քննարկեր ԺԹ. դարու Ռուսահայաստանի ու խորհրդային ժամանակաշրջանի վերաբերեալ որեւէ հարց՝ հակառակ որ այս հատուածը Սիւնիի նեղ մասնագիտական բնագաւառը կը համարուի եւ Հայեացք դէպի Արարատ գիրքի կէսէն աւելին կը գրաւէ:

Աւելին. քննադատելու մարմաջը երբեմն նոյնինքն Այվազեանը մղած է սայթաքելու իր մատնանշումներուն մէջ: Օրինակ, էջ 206ի վրայ, ան սխալ հասկցած է Սիւնիի հետեւեալ նախադասութիւնը. «The group of merchant activists in Madras wrote political tracts that shifted the blame for the Armenian condition from their own sinful past onto the despotism of foreign rulers»: Այվազեանի անճիշդ մեկնաբանութիւնը հետեւեալն է. «փորձելով եւս մէկ ան-

գամ ձախկելի հայ ազատագրական շարժումները, նա (այսինքն՝ Միւնին - Ա.Մ.) պատմաբանին անյարիր ոճով մեղադրում է միջնադարում ապրող հայերին օտար տիրապետութեան տակ նրանց կրած բոլոր տառապանքների համար»։ Մինչդեռ, Միւնիի ըսածն այս անտիպ գեկոյցին մէջ բոլորովին տարբեր լլլալ կը թուի։ Մէջբերուած նախադասութեան մէջ, ան պարզապէս ընթերցողին ուշադրութեան կը հրահրէ կարեւոր հանգամանք մը ԺԸ. դարու վերջաւորութեան գործած Մատրասի խմբակի նորարար գաղափարախօսութեան մասին։ Խմբակի անդամները՝ ի տարբերութիւն իրենց նախահայրերուն, իրենց ազգի կրած տառապանքներուն պատճառը չէին փնտռել իրենց գործած կարծեցեալ մեղքերուն մէջ։ Հին Կտակարանի գաղափարախօսութենէն սնող այս մտայնութիւնն ի հարկէ տարածուած էր համայն միջնադարեան աշխարհին մէջ եւ հայոց մօտ թերեւս լաւագոյնս արտայայտուած է Արիստակէս Լաստիվերցիի մօտ։ Մատրասցիները, սակայն, այդ տառապանքներուն համար սկսան յանցաւոր համարել միայն եւ միայն օտար բռնակալները։ Միւնի մէջբերուած նախադասութեան մէջ այս նկատողութեան վրայ ոչինչ կ'աւելցնէ իր կողմէ, իսկ Այվազեան՝ նոյն նախադասութիւնը սխալ մեկնաբանելով, կը կարծէ թէ Միւնիի այսպէս կոչուած հայատեսցութեան յաւելելով մէկ ապացոյց մատնանշած կ'լլայ։

Վերոյիշեալ երկու նկատառումները անկասկած պէտք է սթափեցնեն Միւնիին անմիջապէս անծանօթ հայերէն ընթերցողները, որ առանց վիճարկման չընդունին Այվազեանի այն հաւաստումները թէ Հայաստանը դէպի Արարատ գիրքը, որ Միւնիի հայագիտական ժառանգութեան իւրովի ամփոփումն է, «կարելի է բնորոշել որպէս գիտական որեւէ արժէքից զուրկ սիրողական մակարդակի շարադրանք» (էջ 108) եւ կամ՝ թէ Միւնիին Հայոց Եղեռնի գոհերուն «մէկուկէս միլիոնից անցնող թուի նկատմամբ» թերահաւատութիւն կը սերմանէ, թէ՛ բռնած է «թուրք-ադրբեջանական ուղեգիր» (էջ 32), թէ՛ այդպիսով ան «մեծապէս պատասխանատու է հայ-ադրբեջանական ազգամիջեան լարուածութեան համար» (էջ 34), եւ չնայ։

Ի վերջոյ, Այվազեան պարտաւոր էր լիչեցնել, որ օսմանեան փաստաթուղթերու անհասանելիութեան հետեւանքով առ այսօր հայոց Եղեռնի համընդհանուր պատմութեան շատ երեսակներ (թէ ան ե՛րբ եւ ի՛նչ պայմաններու տակ ծրագրուեցաւ եւ թէ ճշգրիտ ի՛նչ նպատակ կը հետապնդէր, եւն.) տակաւին մութ կը մնան եւ որեւէ պատմաբանի (հայ կամ օտարազգի) մասնագիտական առաջադրանքն է իրականութիւնը վեր հանել յենյով առկայ փաստական նիւթի ու տրամաբանութեան վրայ միայն։ Թէ ո՛ր աստիճանի յանցաւոր էին ցեղասպանութիւնը ծրագրողներն ու իրականացնողները կը պարզուի ամբողջական ճշմարտութեան երեւան գալէն ետք, եւ եթէ պատմաբանի մը տրամաբանութիւնը գինք մղած է որեւիցէ եզրակացութեան, որ քաղաքական նկատառումներով ընդունելի չէ հայ կամ թուրք ազգայնականի մը տեսանկիւնէն, ապա այդ երբեւիցէ բաւարար շարժառիթ չէ ան միայն իր գիտական խղճմտանքին թելադրանքով գործելու «յանցանքի» մէջ ապանելու համար։ Այվազեանի համար ցեղասպանութեամբ զբաղող, բայց իրեն ոչ-հաճելի եզրակացութիւններու յանգած, պատմաբաններն ամբողջութեամբ «թուրքիայի կողմից Ֆինանսաւորուող կեղծարարներ» են, «որոնք ուղղակի

կամ անուղղակի ժխտում են ցեղասպանութեան փաստը: Այվազեանը վերջիններու կը հակադրէ «ոչ-հայ անկաշառ գիտնականներ»ը, որոնք կը գոհացնեն իր գիտա-քաղաքա-ազգային ճաշակը: Իսկ թէ ինչ կը հասկնայ «կաշառք» լռելով՝ մեզի անյայտ մնաց: Ի վերջոյ ինչո՞ւ գիտնականները հանդէս պէտք է գան միայն ազգի այսպէս կոչուած արդար իրաւունքներու պաշտպանի դերով եւ ո՞վ պիտի որոշէ թէ ինչ բանը իրաւունք է եւ ինչը արդար: Այլապէս, ինչպէ՞ս հասկնալ Այվազեանի հետեւեալ տողը. «Սիւնիին անհնար է դասել հայոց ազգային արդար իրաւունքները պաշտպանող հեղինակների շարքը» (էջ 111):

Նոյնն է պարագան Ղարաբաղեան տագնապին վերաբերեալ Այվազեանի ցոյց տուած Սիւնիի տեսակէտի եղափոխութեան պարագային: «Ղարաբաղեան հարցի մեկնարանութիւնների մէջ Սիւնիի «մաշկափոխութիւնը», կարող ենք վստահ ասել,- կ'ընդգծէ Այվազեան,- որ 1978 թուականին (երբ Սիւնին ենթադրաբար կը պաշտպանէր Արցախի Հայաստանին միանալու տեսական իրաւունքը - Ա.Ս.) ոչ-գիտական ատեաններից ստացած յանձնարարականները մեծապէս տարբերուած են 1990ականներին (երբ Սիւնին այլ, փոխդիմումային լուծում գտնելու կոչ կ'ընէ - Ա.Ս.) նոյն ատեաններից նրան իջեցուած յանձնարարականներից: Կարճ ասած, Սիւնին առաջնորդուել է մեծ տէրութեան վարած քաղաքականութեան հետ համընթաց փետրափոխ լինելու եւ յարմարելու սկզբունքով: Երգում ու նուագում է վճարողի պատուէրով» (էջ 102): Չկա՞ն արդեօք այլ հնարաւոր մեկնարանութիւններ: Եւ ինչո՞ւ, հայ ազգայնական տեսակէտը ջատագովելը պատուէր չի՞ համարուիր: Չէ՞ որ չհետեւելու պարագային ենթական արժանանալու է Այվազեանի քարոզչական մեքենայի անողոք յարձակումներուն: Հասարակական գիտութիւններն ու քաղաքականութիւնը միշտ ալ անհանգիստ փոխարարութեան մէջ եղած են: Անտեսելով այլ բարդ փոխադարձ կապը, չփորձելով վեր հանել այստեղ գործող բազմաթիւ, երբեմն նոյնիսկ իրարամերձ, ազդակները եւ մանրամասնօրէն չվերլուծելով դանոնք, հարցը մեքենայաբար քաղաքական պատուէրի համեմատաբար նեղ շրջանակին մէջ սահմանափակելով, Այվազեան դժբախտաբար զգալիօրէն նուազեցուցած է իր աշխատութեան արժմէականութիւնն ու պիտանիութիւնը:

Նախընտրելի կ'ըլլար եթէ Այվազեան՝ ընդունելէ ետք, որ հայագիտութեան բնագաւառէն ներս, առկայ է բազմակարծութիւն, փորձէր ներթափանցել թէ ուրկէ՞ կը բխին այդ տարբեր մօտեցումներն ու եզրայնագումները եւ թէ ինչպէ՞ս Հայաստանի եւ արտասահմանի հայազէտները կրնան աւելի լրջութեամբ օգտուիլ մէկզմէկու փորձառութենէն, սրբագրել մէկզմէկու թերիները: Ի վերջոյ, բազմակարծութիւնը կրնայ հարստութեան աղբիւր դառնալ եթէ բանավէճերը ընթանան յարգալից ոճով: Քիչ ազգեր հայոց նման բախտաւոր են ունենալով տարբեր երկիրներու ու համակարգերու մէջ մեծցած ու դաստիարակուած մասնագէտներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրն իր հայեցակէտն ու կուտակած փորձը կրնայ բերել հայագիտութեան համընդհանուր գործին: Յամենայնդէպս, շատ աւելի լուրջ եւ ուղղակի ապացոյցներ են հարկաւոր համոզիչ դարձնելու համար Այվազեանի յառաջ քաշած գուտ քաղաքական պատուէրի վարկածը:

Աւարտելէ առաջ, նշենք նաեւ որ սոյն գրախօսողին համար կարեւորագոյն խնդիր թուեցաւ նաեւ Այվազեանի հարեւանցիօրէն բարձրացուցած ԱՄՆի մէջ հայագիտութեան վարչական կառավարման հարցը: Անփոխելի է Այվազեանի նշումը թէ ԱՄՆի մէջ զարգացող հայագիտութենէն ներս կայ բնագաւառներու բաժանում, որու հիման վրայ այս կամ այն գիտնականը կը համարուի որոշակի ժամանակահատուածի գլխաւոր մասնագէտը եւ իր նեղ մարզէն ներս համարեա որեւէ այլ մրցակից չունի: Ինչ խօսք, որ սա մտահոգիչ երեւոյթ է, որ կրնայ դժուարացնել նոր գաղափարներու հանդէս գալն ու տարածում գտնելը, բայց այստեղ եւս հայագիտութեամբ զբաղողներուն խիստ սակաւաթիւ ըլլալն է, ինչպէս նաեւ երիտասարդները դէպի հայագիտութիւն մղող յարմար գործ գտնելու անհեռանկար ըլլալը, որ կը դժուարացնեն հարցի դրական լուծումը: Հայաստանի մէջ եւս, սակայն, հայագիտութեան կառավարման համակարգը շատ հեռու է օրինակելի, նոյնիսկ գոհացուցիչ ըլլալէ եւ այդ մասին ալ պէտք է երբեմն բարձրաձայն մտահոգուիլ: Միւս կողմէ, հեշտ չէ միանշանակ իրրեւ ճիշդ կամ սխալ գնահատել Այվազեանի այն միտքը, ըստ որու այսուհետեւ որեւէ երիտասարդ գիտնական դժուար թէ «համարձակուի ԱՄՆում պաշտպանութեան ներկայացնել դոկտորական մի թեզ, որտեղ նա, ասեմք, կը գրի, թէ Խորենացին ու Եղիշէն հինգերորդ դարի հեղինակներ են ու ըստ այդմ էլ կ'օգտագործի նրանց երկերի պարունակած պատմական անգնահատելի նիւթը: Եթէ նոյնիսկ գտնուի այդպիսի խիզախ եւ սկզբունքային երիտասարդ, ապա նրան անմիջապէս կ'որակեն «նեղմիտ ազգայնական», եւ թեզի պաշտպանութիւնը կը տապալեն» (էջ 226-227): Գրախօսողին այսպիսի անմիջական դէպքեր յայտնի չեն, բայց կարելի չէ նաեւ այդպիսիները բացառել: Այսուհանդերձ, Այվազեան պէտք էր նաեւ նշէր, որ Հայաստանի մէջ փաստօրէն նոյնքան եւ թերեւս ալ աւելի դժուար է պնդել հակառակը (թէ Խորենացին կամ Եղիշէն Ե. դարէն չեն) եւ սոյն գիրքով կամայ թէ ակամայ ան աւելի կը հաստատեն անհանդուրժողութեան պարիսպները, միջոյրտին կը փորձէ տալ իրրեւ թէ հայրենասիրական մղումներէ դրդուած հիմնաւորում:

Ամփոփելով, վերահաստատենք որ գրախօսուող աշխատութիւնը յաւելեալ ապացոյց է Արմէն Այվազեանի հայագիտական խոր գիտելիքներուն եւ հայագիտութեան ապագային նկատմամբ իր անկեղծ մտահոգութեան: Հեղինակն իր ուսումնասիրութեան մէջ կ'ընէ շարք մը աղբիւրագիտական ճիշդ մատնանշումներ, զորս յուսանք նկատի կ'առնուին քննադատուած գիտնականներուն կողմէ: Այվազեան կը բարձրացնէ նաեւ այլ կարեւոր եւ համընդհանուր բնոյթի խնդիրներ, զորս պէտք է քննարկել, սակայն, նուազ քինախնդիր միջոյրտի մէջ: Այվազեանի ընտրած ոճն ու յաճախ ոչ-բաւարար փաստարկուած մեղադրանքները մթագնած են գիրքին ուշադրութեան արժանի շատ ու շատ գաղափարներ: Այս գրախօսականը սեփական փորձ մըն էր ցորենը յարդէն վերստին բաժնելու ուղղութեամբ: Յետագայ դէպքերը ցոյց պիտի տան, սակայն, եթէ այն պիտի յաջողի թէկուզ մէկ մատնաչափ յառաջխաղացք գոյացնել այդ ուղղութեամբ: Դժբախտաբար, «չոր», գիտական ոճէն դէպի հետտորականութիւն մեր շեղումները պարտադրուած էին գիրքը գրելու ժամանակ Այվազեանի ընտրած ոճով: Գրախօսողը այս կարծիքին մէջ

պատահող «սուր» նախադասութիւններուն համար նախօրօք ներողամտութիւն կը խնդրէ Արմէն Այվազեանէն եւ միաժամանակ կը խնդրէ վերջինէս, որ ինք եւս յետագային շատ հազուադէպ եւ միայն ի պահանջել հարկին դիմէ նման ոճի:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

- ¹ Մեր տրամադրութեան տակ ունեցած ենք հետեւեալները.- Վարդան Դեւրիկեան, «Հայոց պատմութիւնը իբրեւ ուղղափառական պաշար», Հայ Ջինուոր, թիւ 7 (262), 20-27 Փետրուար 1999: Աէլիտա Դոլուիանեան, «Հայաստանի պատմութեան լուսարանման առաջնահերթ խնդիրները», Հայաստան, 9 Մարտ 1999: Արիս Ղազինեան, «Հայաստանը «գիտական» ահաբեկչութեան թիրախ», Երկիր, 12 Հոկտեմբեր 1999: Արմէն Սարգսեան, «Պատմութեան ճիշդ ճանապարհը», Հայաստանի հանրապետութիւն, թիւ 232 (2448), 27 Նոյեմբեր 1999, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Պատմա-քանասիրական հանդէսին լոյս տեսած Մ. Կ. Զուլայանի գրախօսականը, թիւ 1(150), 1999, էջ 351-354:
- ² Կարէն Իւզըրչեան, «Ամերիկեան հայագիտութիւնը Ա. Այվազեանի դատաստանի առջեւ», Հայաստանի հանրապետութիւն, 18 Հոկտեմբեր 1999:
- ³ Շատեր նոյնիսկ կատարեցին ոչ-գիտական կամ կենցաղային ենթադրութիւններ – նոյն Այվազեանին բնորոշ մտածելաոճով – թէ զիրքը գրուած կրնար ըլլալ լոկ վրէժխնդրութենէ մղուած, որովհետեւ, իրենց հասած տեղեկութեանց համաձայն, հեղինակը Ամերիկա գտնուած միջոցին (չա՛տ-չատերո՛ւ նման) փորձած էր այնտեղ իրեն համար գործ մը գտնել ու հոն հաստատուիլ, բայց չէր յաջողած: Ուրիշներ պնդեցին թէ զիրքը գրուած էր Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայոց պատմութեան կարգ մը դասախօսներու ղրղումով՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի (ՀՀ ԳԱԱ) իրենց պաշտօնակիցներուն հետ անձնական «հաշիւներ մաքրելու» համար: Ինչպէս կը տեսնենք, դաւադրական բնոյթի մեկնաբանութիւնները առհասարակ միակողմանի չեն մնար...:
- ⁴ "IREX and ACCELS Programs Might Be Frozen for Armenia", Armenpress, Երեւան, 12 Սեպտեմբեր 2000:
- ⁵ Սոյն զիրքը Իսթանպուլի մէջ վերահրատարակուած է 1976ին, իսկ թարգմանաբար անգլերէնով լոյս տեսած է 1988ին, դարձեալ Անքարա:
- ⁶ Այվազեան չի բացառեր «որ դեռեւս 1920-ական թթ. սկզբին Հայաստանից անօրինական գործունէութեան (մասնաւորապէս՝ հայերէն ձեռագրերը արտասահման տեղափոխելու) համար արտաքսուած Ակինեանը եւ քաղաքական պատուէր էր կատարում» (էջ 157): Ըստ Խորհրդային Հայաստանի ստալինեան ժամանակաշրջանի բռնաճնշումներու գլխաւոր ժամանակագրողին, սակայն, «1928 թ. ձերբակալուած Միխիթարեան Միարանութեան վարդապետ Ներսէս Ակինեանը մեղադրուած է կաթոլիկ եկեղեցու քարոզչութեամբ զբաղուելու եւ հեքիմութեան մէջ ու աջորդում Յ տարով, ապա նրան թոյլատրուած է մեկնել արտասահման», տե՛ս Արմենակ Մանուկեան՝ Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1963 թթ., Երեւան, «Առեքեսում»-Անի, 1999, էջ 118: |
- ⁷ Այս մասին մեր մատնանշումը տե՛ս եւ՝ Ռիչրտ Յովհաննիսեանի The Armenian People երկհատորեակին վերաբերեալ մեր գրախօսականը Լոնտոն լոյս տեսնող Middle Eastern Studies եռամսեայ հանդէսի Յունուար 2000ի (ԱԶ. տարի, թիւ 1) թիւին մէջ, էջ 177: Դժբախտաբար անգլիատառ մասնագիտական գրականութեան մէջ այս կարգի բանագողութիւնները առանձնախտուկ չեն հայագիտութեան: